LES IGLESIES ROMÀNIQUES AB COBERTES DE FUSTA DE LES VALLS DE BOHÍ Y D'ARAN, per J. PUIG Y CADAFALCH.

I

Descripció del tipo primitiu.

ENTRE les coses importants trovades per la missió científica que l'INSTITUT envià, la derrería del istiu passat, a la frontera aragonesa, hi ha un grupo d'edificis, una mena de forma dialectal de nostra arquitectura romànica que té un cert interès dintre la Historia de la Arquitectura. S'arrengleren aqueixos edificis al fons de dugues valls : la de l'Aran, per on corre 'l Garona portant aigues cap a França, y la de Bohí, aon se forma l' Tor, que porta ses aigues al Noguera Ribagorçana, frontera actual, no històrica, de Catalunya y Aragó.

Una part d'aqueixos edificis han estat transformats; varis dels exemples a estudiar cal reconstruirlos : als uns, enderrocant les voltes més modernes; als altres, refenthi columnes y arcades. Uns al costat dels altres, constitueixen una escola d'una uniformitat extraordinaria.

Comencem per descriure l'exemplar sencer, la forma-tipo de que 'ls altres són transformacions o degeneracions. Aqueix se trova al poble de Tahull, al cap d'amunt d'una de les reconades que aflueixen a la vall de Bohí. Son plan es el de la basílica de tres naus, triabsidal, orientada ab l'àbsis cap a llevant; això es comú a la major part de les escoles romàniques; lo especial, lo característich, són ses columnes que apoyen arcades sobre les que s'hi sosté una coberta ab fusta (Fig. 1).

Les columnes no són monolítiques com les que, aprofitades de l'atri de les cases, serviren per aixecar les basíliques d'Italia y de l'Orient, sino construides ab carreus relativament petits; són més altes que aquelles; no són corinties ni jòniques com les usuals de les basíliques llatines y bizantines, sinó reduides a la forma geomètrica més senzilla del cilindre capsat d'un àbach de pla quadrat, recordant la simplicitat del dòrich, no per imitació, sinó per la lògica de la forma, per la exigencia geomètrica que obliga a passar del círcol de la secció de la columna al quadrat del raçament dels archs; sembla com si hi aparegués un intent del acanalat clàssich en un típich ornament que les corona, forma ben comú en el nostre romànich, pera termi-

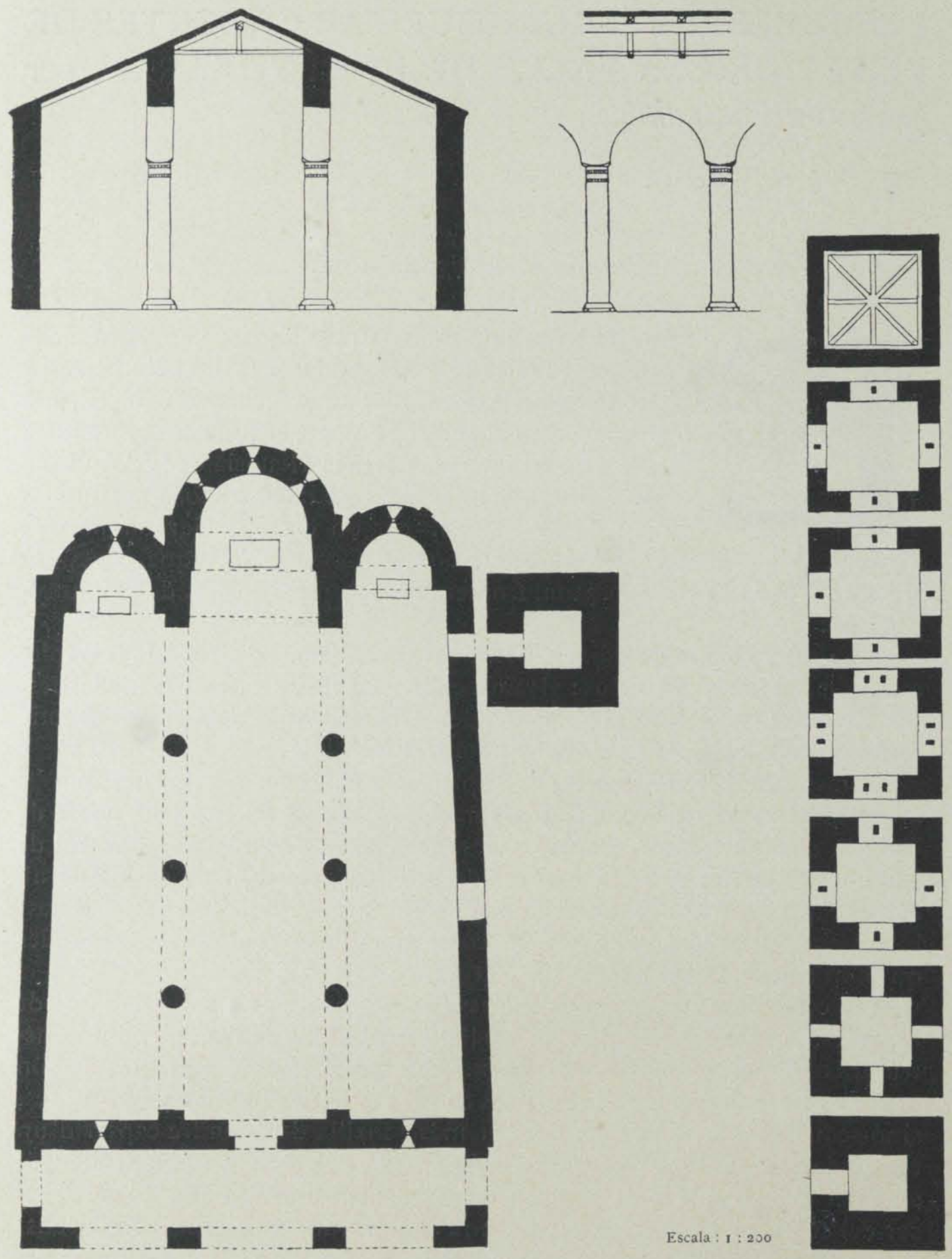

Fig. 1. — Sant Climent de Tahull. - Secció de l'Iglesia. - Arcada y esquema de l'envigat. - Planta General. - Planta dels pisos del campanar.

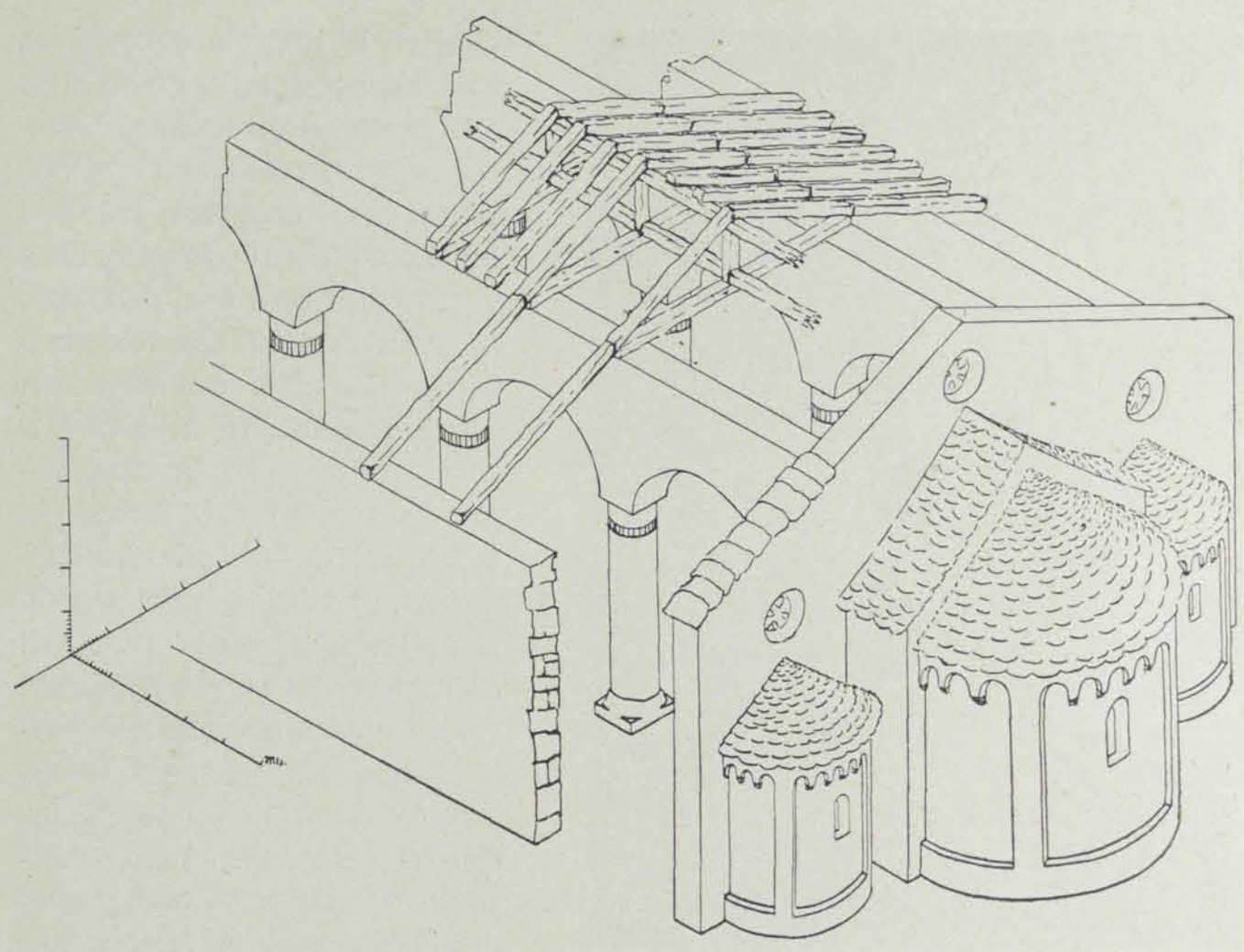

Fig. 2. - Sant Climent de Tahull. - Estructura de la coberta.

nar murs d'iglesia y adornar els àbsis y arquivoltes de les portes, recordant los caps dels mahons d' un sardinell posats de punta, o mes o menys aproximadament les dents d' un engranatge, mes no usat may pera coronar pilars ni columnes. Aqueixes són en nombre de tres a cada costat, y aqueix nombre es constant en tots els exemples que hem recorregut, sens excepció. Sobre d'elles hi han els archs semicircolars de consuetut, y, a sobre, una coberta en fusta.

Aqueixa coberta no es com les més antigues o com les coetanies del Nort d' Europa, sinó que té una disposició arcàica, com una supervivencia o atavisme de l'arquitectura o com una d'aqueixes coincidencies tan comuns dels homes en les coses elementals y rudimentaries. Cal notarla aqueixa disposició de la coberta, la més primitiva y rústega de les encabellades, lo més simple en l'art de la fustería. La seva forma, més que una explicació l' indica el dibuix adjunt (Fig. 2).

No es això una encabellada ab son tirant sostingut en son punt mig per un pendoló; no es, ni de lluny, l'armadura triangulada, invariable de forma, de la fustería moderna, sinó una rudimentaria superposició de peces

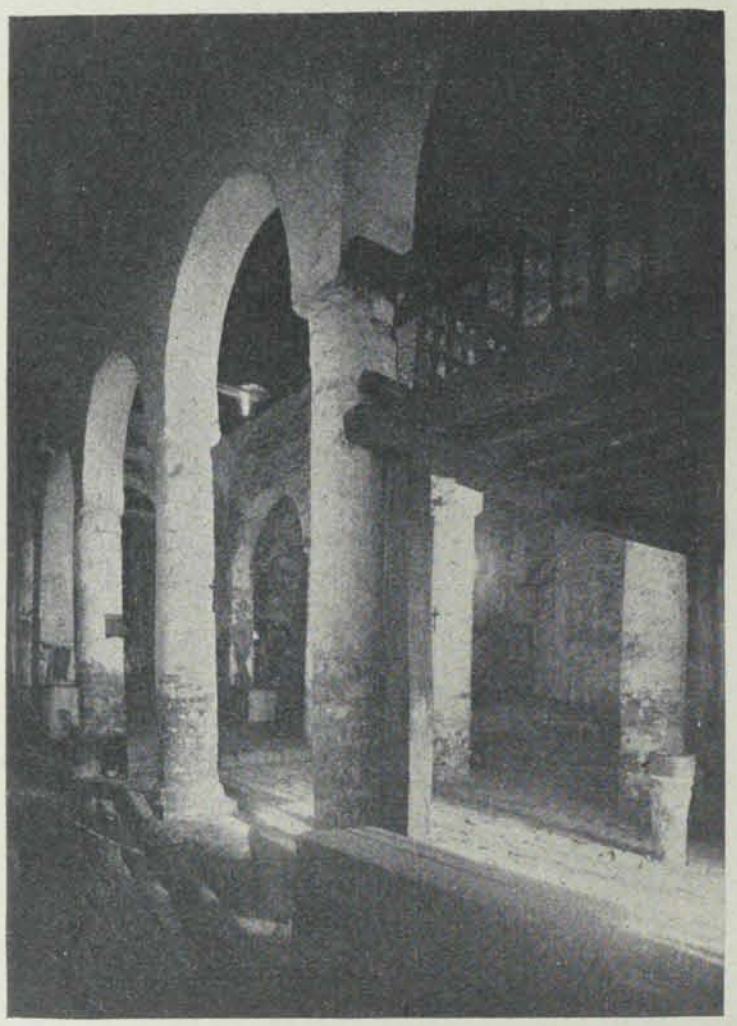

Fig. 3. - Interior de Sant Climent de Tahull.

com en la fustería dels pobles casi barbres, com en la dels temps més apartats de l'historia en que l'art de fuster y 'l de constructor en pedra tenen la mateixa fòrmula simple. Una viga va de mur a mur de la nau central, al mig d'ella s'hi aixeca un peu dret que sosté un crener; del crener a les parets hi van vigues inclinades, vigues penjants també formen la coberta de les naus laterals.

En l'evolució històrica de la fustería, aqueixa forma cal cercarla en la representada en les tombes rupestres de la Frigia y de la Lidia, o en l'encabellada de l'arsenal del Pireu, que ha permès reconstruir l'epigrafía grega; les encabellades de les basíliques romanes representen un avenç colossal, l'encabellada de la basílica de Fano, construida y descrita per Vitrubi, significa un altre avenç considerable; cap escola mig-eval d'Italia ni del Nort d'Europa presenta aqueixa forma tan elemental de la fustería.

Els àbsis són lo únich d'aqueix temple cobert (seguint la tradició) ab voltes esfèriques; precedit el central d'un tram cobert ab volta de canó com una reminiscencia de l'arch triomfal de les basíliques llatines. Notis la convergencia en direcció al àbsis de les linies de les naus, especialment dels murs que precedeixen a aquell caràcter ben manifest y comú a totes les iglesies del grupo. Això 's senyala a l'exterior d'un modo claríssim; les naus se presenten ab teulada a dos aigues formant dos grans plans, que marquen en la fatxada un ample frontó; en l'àbsis central, abans de la coberta cònica que xopluga la volta esfèrica del santuari, hi ha independent y clarament senyalada la teulada a dos aigues del tros de nau central ab volta de canó que'l precedeix. Es aquest un caràcter comú al grupo que's repeteix constantment. Tres oculus iluminen les naus per sobre 'ls àbsis y una pedra grollerament trepada preludia en ells les complicades curves dels grans finestrals gòtichs. Senyalem la composició senzilla de la fatxada precedida d'un pòrtich

modern, destruit avuy y també 'l campanar quadrat de forma lombarda y tindrem idea del conjunt d'aquests temples.

Una policromía d'aire bizantí omplía l'àbsis, decorava ab temes desenrotllats en faixes els murs de l'iglesia y sortint a l'exterior, embellía 'ls junts de les pedres y les arcuacions lombardes ab linies roges y blanques. En cambi, l'escultura no hi apareix pera res, les portes són senzilles, sense ni una columna; hi ha tant sols alguna mènsula dels àbsis barroerament adornada.

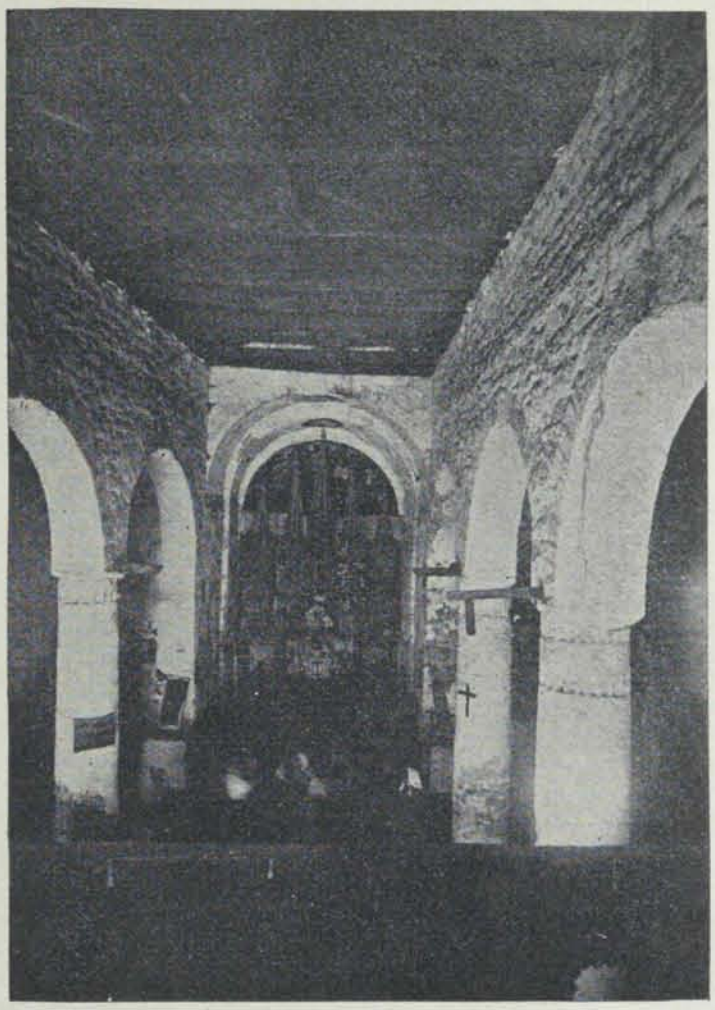

Fig. 4. - Coberta de Sant Climent de Tahull.

Del mateix tipo exactament es l'iglesia de Santa María de Tahull; té igual disposició de plan originari, sols alterat per murs transversals que tapíen les columnes, formant ab les parets de les fatxades laterals uns espatllers interiors que sostenen una galería alta. L'aparell exterior es de granet, les arcuacions, de pedra tosca; sota d'aqueixes hi ha, recordant les formes decoratives italianes, motllures com un oculus cech. El campanar sembla més antich; el rejuntat no lliga ab el de l'iglesia, sinó qu' es més fi y d' un carácter diferent (Fig. 5).

La coberta de fusta hi es enterament visible, encara que renovada; uns archs transversals han substituit les encabellades; les vigues penjants han sigut cambiades per altres paraleles a les naus, y el cambi de sistema de coberta ha obligat a reforçar les columnes per medi d' uns murs que fessin com d'espatllers interiors, com més amunt hem explicat.

A Bohí la transformació es encara major: els espays entre'ls esperons interiors moderns s'han tornat capelles cobertes ab volta, la nau central també ha vist sustituída, per la volta, la antigua fustería y dos de sos àbsis han desaparescut. Com l'anterior, es policromada, però aqueixa pintura está sobre una decoració més antiga que consisteix en el rejuntat decorat ab pintura blanca, resseguint els carreus més o menys regulars. Aqueix sistema

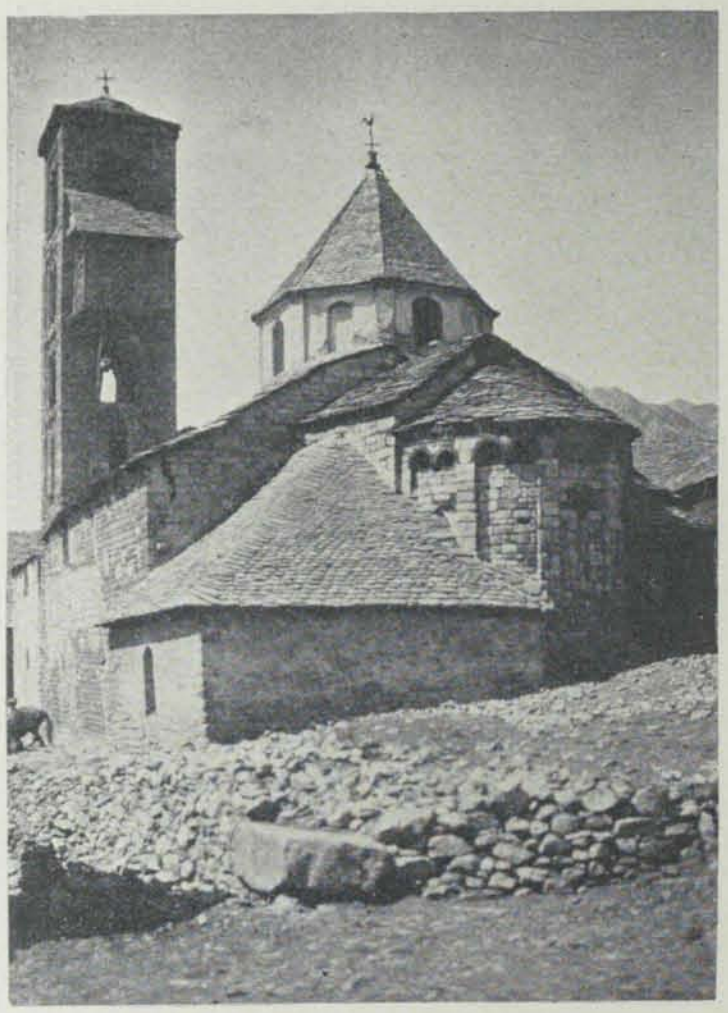

Fig. 5. - Exterior de Santa María de Tahull.

de decoració rudimentaria segueix a l'exterior, derrera d'ells la policromía més rica adorna ab sa rumbositat de tapiç bizantí una humil porta que degué estar aixoplugada sota un porxo, avuy destruit. En les arcades de les finestres la piçarra 's combina ab la pedra tosca, obtenintse aixís una policromía natural, que aussilía la pintura.

Les pintures de l'exterior les precedí aquest rejuntat de la pedra, senzill decorat geomètrich, al alcanç de les mans més inhàbils. N'hi han altres exemples en les valls que estudiem.

II

Tranformacions Araneses.

Aquesta escola s'extèn a l'altre costat de la carena pirenenca, a la Vall d'Aran, aon hi han nombrosos exemplars de plan igual, igual disposició interior, més o menys transformada, ab iguals solucions arquitectòniques a l'exterior.

La diferencia es una sola : a la vall Aranesa desapareix la policromía y en cambi una exuberant escultura, barbra, primitiva, mal executada, decora ses portes y sos àbsis. Les pintures de la vall de Bohí són una obra acabada, probablement exòtica; les escultures de la vall d'Aran son obra de pobres pastors indígenes. Les portes presenten un caràcter marcat, tenen totes timpanell, sobre una llinda hi domina com a tema principal l'escacat y, com en les portes del NO. de l'Aragó y d'aquell costat de França, les presideix el monograma del Crist, tal com en la porta d'Escunau, en la que no queda més que aquest element escultural de l'època romànica, qu'era la de sa primitiva construcció.

En el timpanell de la catedral de Jaca hi hà la llegenda qu'explica aqueixa transformació posterior del monograma del Crist fins a convertirlo, en virtut d'una complicada teosofía mística, en el monograma o símbol de la Trinitat entera. En Bertaux va copiarlo en una de ses correríes pera l'estudi de

la pintura y l'escultura espanyoles y el transcrivim a continuació en tot l'esplendor de sa barbra llatinitat: HAC IN SCRIPTURA, LECTOR, SI GNOSCERE CURA || P. PATER EST. A GENITUS DUPLEX. S EST SPIRITUS ALMUS || HI TRES IN JURE DOMINUS SUNT UNUS ET IDEM.

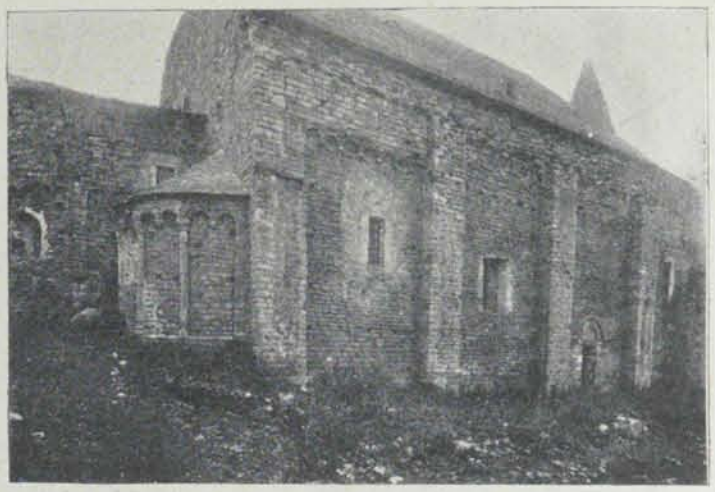

Fig. 6. - Iglesia de Tredós. (*Fot. de Juli Soler*).

Tota la vall d'Aran es plena d'aquesta típica forma d'iglesia, sembla com si sos constructors romànichs haguessin adoptat tal disposició y seguit la mateixa escola. No hi manca ni un dels seus caràcters especialíssims: els pilars en nombre de tres y els murs del presbiteri convergents cap al àbsis, la coberta a dos plans en la nau, triforcantse en el santuari.

Les descriurem començant per la més alta, colocada en el cap de la la vall, descendint després ab les aigues del Garona (1). La més alta es la de Tredós (Fig. 6), més avall de la confluencia de la vall de Ruda ab el riu Malo; segueixen la de Unyà; després la de Salardú, la de Arties, al peu del Valarties y del Garona; la de Mig Aran (Fig. 7), vora l'antich menhir; Vilach, Vilamós y finalment Bossost.

Fig. 7. - Iglesia de Mig Aran.

L'iglesia de Cap d'Aran ó de Tredós, té la planta rectangular, orientat son axe major de NO. a SE. L'entrada s'obre al costat de ponent. L'àbsis central té la meteixa disposició prolongada y, comú al tipo a que pertany, té a cada costat altres àbsis més petits corresponents a les naus laterals. Els pilars tenen avuy la secció quadrada y sostenen archs circolars. La coberta es de fusta, semblant moderna. El presbi-

(1) Pera la geografía de la vall pot consultarse: «La Vall d'Aran; guía monogràfica de la comarca», per Juli Soler y Santaló; Barcelona, 1906.

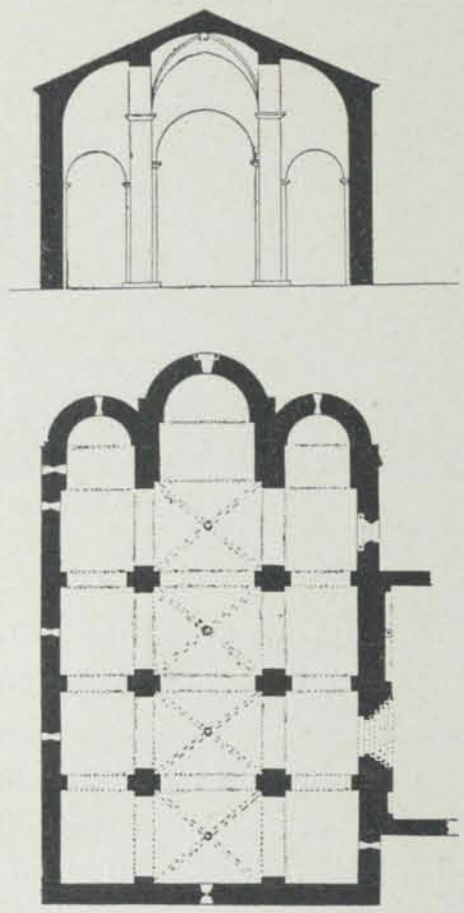

Fig. 8. - Planta y secció de l'Iglesia de Salardú.

teri està elevat alguns graons y en son centre s'hi obra una entrada ab un arch circular que dona accés per una escala a una cripta ab volta de canó. L'àbsis central y un dels laterals estan adornats exteriorment ab arcuacions y faixes lombardes; l'absidiol del mig-día està adornat ab columnes. Aqueixa es l'única de la vall que conserva més o menys la coberta de fusta; sos pilars cilíndrichs són ja convertits en pilars de secció quadrada. Les altres iglesies tenen el mateix plan, però han estat més transformades en sa coberta. En un grupo nombrós s'hi ha substituit l'encabellada per la volta de canó, semicircular en la nau central, de quart de cercle en les laterals. Això ha estat o un cambi soptat en l'obra o una transformació posterior.

Més amunt, prop de la de Tredós, hi hà la de Unyá, ab les tres naus cobertes avuy ab voltes, semicircular la central, de quart de cercle les laterals. Son frontispici al mig-día té la cornisa sobre petites mènsules.

La de Salardú (Fig. 8 y 16) es una adaptació de la mateixa planta de Sant Climent de Tahull descrita a un tipo posterior probablement d'un sigle. Son portal indica ja 'l sigle XIII. Es també de tres naus, la central ab volta ogival, les laterals ab volta de quart de cercle, al costat de mitjorn hi havía una porxada.

Se trova immediatament després l'iglesia d'Arties (Fig. 9). En ella 's veu d'un modo clar la substitució de les cobertes de fusta per les voltes del sistema comú a Catalunya : la combinació de la volta de canó semicircular ab les de quart de cercle. Els pilars circulars construits pera aguantar un pes menor que 'l que avuy sostenen, se 'n ressenten inclinantse y amenaçant ruina. L'àbsis té la disposició típica ab els murs del tram que 'l precedeix, convergents y ab tres oculus que iluminen les naus. La porta, ab ses arquivoltes, indica ja 'l sigle XIII. Un fris d'escachs ab arcuacions sobre modillons, decora 'l frontispici en que s'obre 'l portal principal d'entrada.

La iglesia de Mig Aran es una altra transformació del tipo descrit. (Fig. 10) Avuy té una sola nau, ab archs apuntats que sostenen una coberta de fusta; en el mur del cap de l'iglesia, sobre 'l que s'hi obren els àbsis, s'hi senyala el pilar dels archs que dividíen la nau actual en les tres de consuetut. Els contraforts interiors estan marcats ab un escut que indica sa construcció relativament moderna, potser del sigle XV o XVI.

L'iglesia de Vilach es de tres naus ab tres pilars circulars per banda; sobre els pilars se veu clarament un cambi de plan en l'obra com si s'hagués decidit cobrirla de nova manera y referla desde baix ab pilars cruciformes : un arrencament de pilar pera sostenir els archs torals comença per sobre 'l capitell sense que enllaci ab res. Els portals son una barroera reproducció dels del sigle XII ab sa llinda ab el monograma, ab el timpà esculturat bàrbaramente.

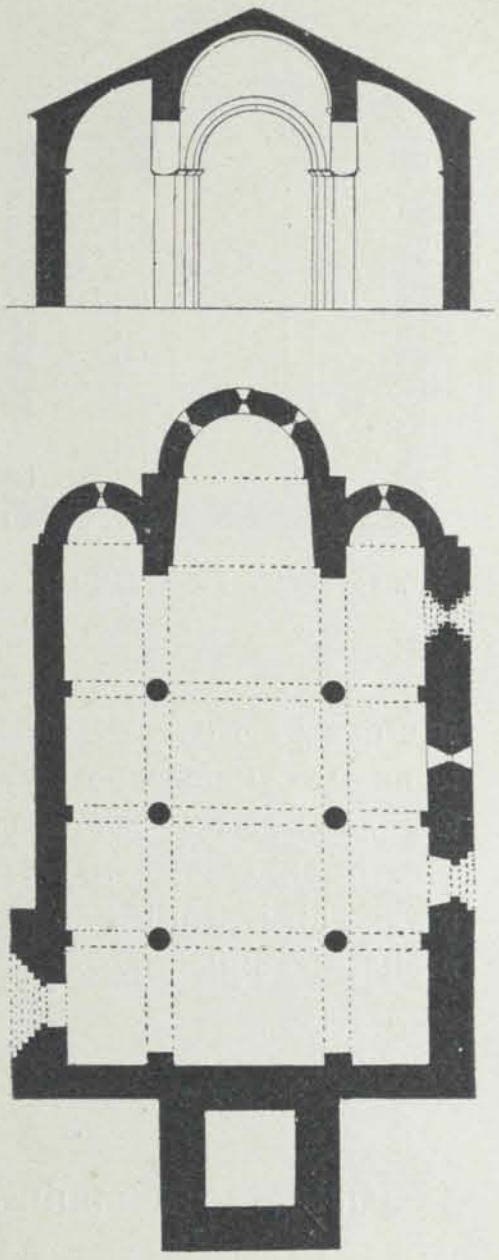

Fig. 9.-Planta y secció de l'Iglesia de Arties.

L'iglesia de Vilamós té la mateixa disposició : tres naus separades per pilars circulars, coberta actualment ab volta central semicircular y de quart de cercle les laterals; l'àbsis ha desaparescut.

Casi en terra plana hi hà la de Bossost (Fig. 11 15 y 18) ab els tres pilars circulars separant la nau central de les laterals, ab els típichs tres oculus sobre 'ls àbsis, també transformada ab el mateix sistema de volta. En els oculus s'hi conserven restos d'un calat de pedra.

Cal encare afegirhi varies iglesies, de les que resten sols elements incomplerts, com la d'Escunyau (Fig. 17), de la que 's conserva sols el portal característich, sobremontat de pedres decorades que recorden els devanters dels sarcòfachs romànichs del sigle XI ab lo monograma de Crist, les típiques estrelles primitives fetes de archs de cercle y la representació de la creu gammada ab sa punta inferior pera aguantarla sobre 'l senzill altar, tal com són les creus antigues que 's guarden en la Vall; la de Caròs, més amunt al altre costat del riu, de la que resta sols una d'aqueixes llindes estranyament decorada, a més dels temes usuals ab flors de lis rudimentaries.

III

Cronología.

Un exàmen de l'aparell d'aquestes iglesies y de la composició de llurs portes y decoració de llurs àbsis indicaría l'època de la nostra arquitectura ro-

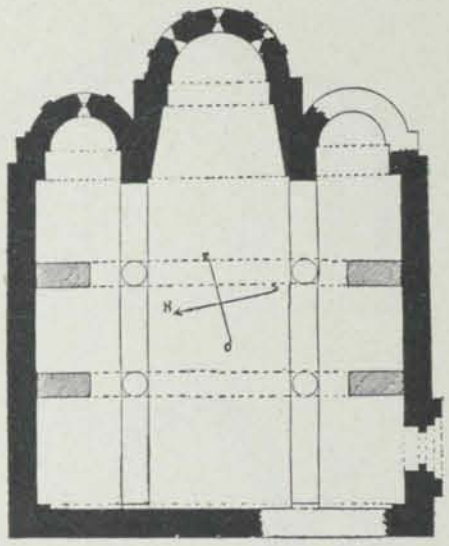

Fig. 10 - Planta de l'Iglesia de Mig Aran.

mànica, que en la nostra terra va desde les derreríes del sigle XI a les noves corrents del sigle XIII. De cap de les iglesies de l'Aran hi han documents escrits pera fixarne la data, en cambi son documentades ab gran precisió les iglesies de Santa María y Sant Climent de Tahull. En llurs altars s'hi ha trovat l'acta de consagració que diu que 'ls díes 11 y 12 de Desembre del any de la Encarnació 1123, foren consagrades les dugues iglesies referides. Ve això comprobat per un epígraf pintat en un pilar de la part esquerra de l'iglesia de Sant Climent (Fig. 14), que diu aixís : ANNO AB INCARNATIONE DOMINI || MILLESIMO CENTISIMO VIGESIMO TERTIO || QUARTO IDUS DESEMBRI VENIT RAIMUNDUS || EPISCOPUS BARBASTRENSIS ET CONSECRAVIT || HANC ECCLESIAM IN HONORE SANCTI CLEMENTIS MARTYRIS || ET PONENS RELIQUIAS IN ALTARE || SANCTI CORNELLI EPISCOPI ET MARTIRYS.

Aqueix epígraf ab caràcters típichs de l'època, anàlechs als de les pintures del àbsis, indica ab precisió la cronología de les iglesies, en la primera meitat del sigle XII.

IV

Originalitat del grupo.

¿Quínes són les influencies que determinen aqueixes iglesies?

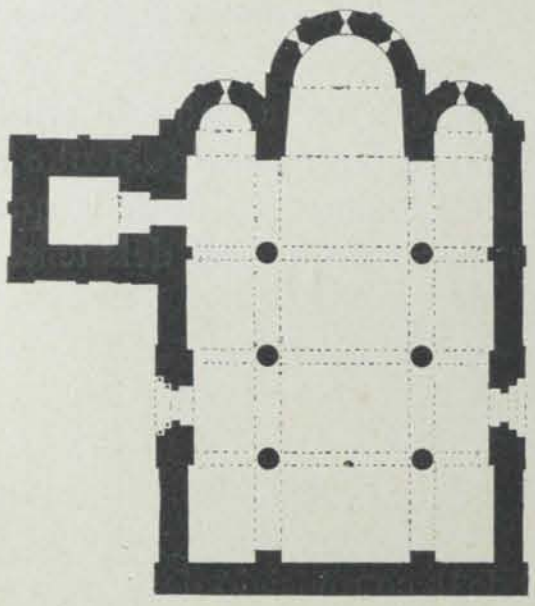

Fig. 11. - Planta de l'Iglesia de Bossost.

L'estudi de les terres que volten la vall Aranesa són, fins a cert punt, conegudes : pel costat de França tenim d'una part, a més dels viatges y estudis propris, *L'art religiós del Rosselló*, d'en Brutails; l'obra en curs de publicació, amablement comunicada, del arquitecte Robert Roger de Pamiers, *Les Églises romanes du Pays de Foix et du Couserans;* Cénac Moncaut en son *Voyage archéologique et historique dans l'ancien comté du Comminges et dans celui des Quatre - Vallées* (Tarbes-Paris, 1856), y Anthyme Saint-Paul en ses *Notes sur l'architecture dans le Comminges*, del III al XV sigle (Revue de Comminges,

IV, 1877) donen alguna que altra indicació sobre 'l vell país de Comminges, tan lligat a la vall d'Aran.

Són menos complerts els datos del costat de l'Aragó; la monografía *La Arquitectura en Aragón en el siglo XI*, den Gregori García Cortés, no es pas aprofitable baix aquest punt de vista. Tenim, en cambi, nombrosos estudis a la *Revista de la Sociedad Española de Excursiones*.

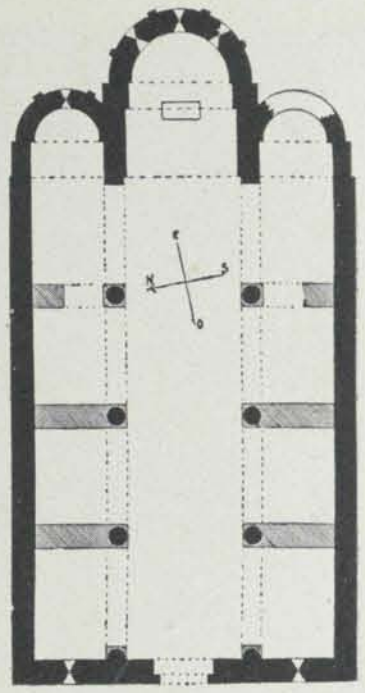

Fig. 12. - Planta de l'Iglesia de Santa María de Tahull.

Al Rosselló hi hà sols la ressenya del monjo García sobre 'l pirenench Sant Miquel de Cuixà, que fa suposar una iglesia de tres naus, coberta ab fusta. En Brutails indica l'existencia de pilars cilíndrichs en els dos costats de la nau de la vella iglesia d'Eus al Conflent y enormes soports cilíndrichs a Sant Esteve del Monastir en el terme de Perpinyà; aquestes iglesies son avuy cobertes ab volta.

En Roger cita com excepcional la grossa columna aparellada de Mercús a uns quatre kilometres de Foix, y, tractant d'explicàrsels, se pregunta : ¿Havíen estat traçats en plan circular pera anunciar el Santuari? Es més racional, se respón ell mateix, suposar, ab M. de Lahondès, que 'l constructor havía tingut al principi l'intenció de no emplear més que soports circulars; mes, no sabent com entregar en una superficie cilíndrica els torals de la nau y els dels colaterals y les arcades longitudinals, problema realment complicat, preferí renunciar a son projecte y usar els pilars cruciformes que feyen més fàcil la solució y responíen, al menys, més llògicament al plan de basament. Cita unes quantes iglesies d'una nau cobertes ab fusta y després diu que les iglesies que posseeixen tres naus, nau central y colaterals, són cobertes ab volta de canó semicircular; la de les naus laterals, ja semicircular ja en quart de cercle; y que la cúpula y la volta, per aresta, no són may practicades al país.

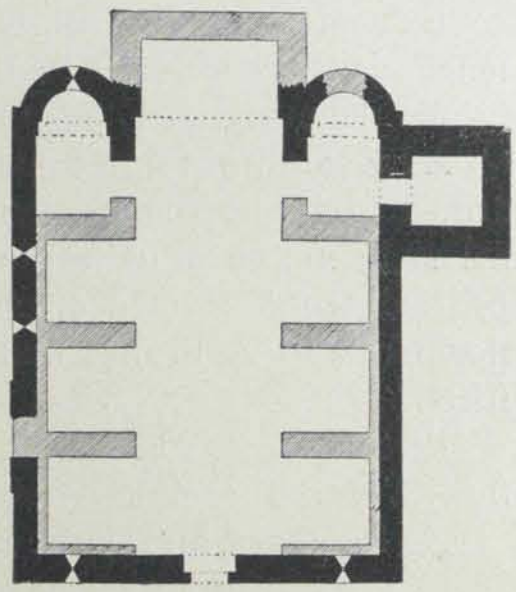

Fig. 13. - Planta de l'Iglesia de Santa María de Bohí.

M. Anthyme Saint-Paul proporciona datos menys precisos : al Cominges, diu, dominen les dues combinacions descrites, de volta de canó al Bigorra, y al Bearn sols es usada la volta de canó semicircular. Enlloch apareix pel costat de França complerta aqueixa especial disposició de les iglesies de la vall de Bohí y de l'Aran.

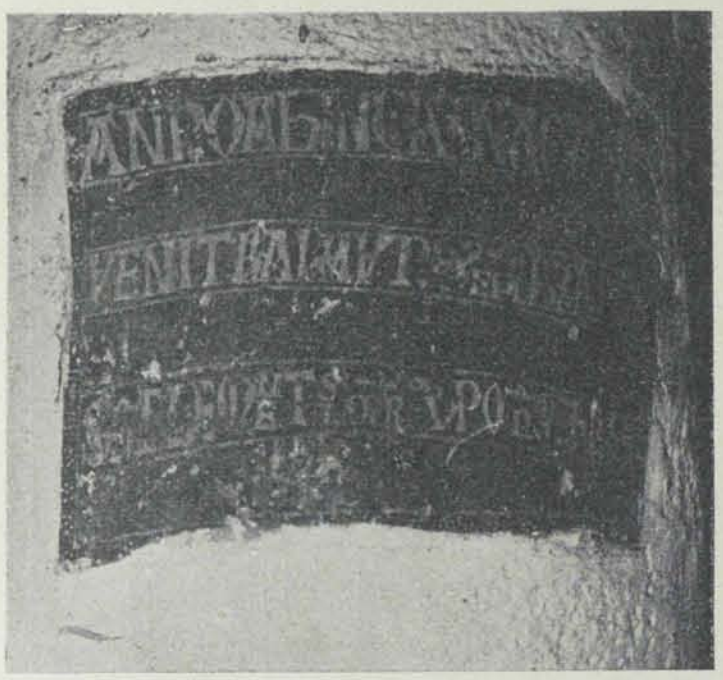

Fig. 14. - Inscripció pintada conmemorant la consagració de Sant Climent de Tahull.

Cap a Aragó, en la ratlla de l'actual frontera, no 's trova la iglesia de tres naus coberta ab fustería; la missió de l'Institut d'Estudis Catalans pogué senyalar les iglesies d'Ovarra y la d'Alaò cobertes ab volta per aresta, grupo que s'entra cap a França a Saint-Aventin de l'Arboust.

Pel costat de Catalunya avuy no es fàcil citar altres iglesies de tres naus, cobertes ab fustà, que les que són objecte del present estudi, ni 's troven enlloch les disposicions característiques de l'escola de les valls de Bohí y Aranesa.

Tot això les determina com una varietat característica que no sembla importada, que més aviat es formada per un grupo enderrerit en la marxa general de la nostra arquitectura.

V

La coberta en fusta.

Es un interessant problema el de la construcció en fusta en la nostra escola romànica.

Es comú entre 'ls arquitectes del Nort el donar com axiomàtica l'existencia de les cobertes de fusta com precedint a la volta en les iglesies romàniques del mig día.

A l'Escandinavia la construcció en fusta precedí a la construcció en pedra, introduida pels missioners cristians anglo-normands en les derreríes del sigle XI : en aquelles terres septentrionals les iglesies més antigues en pedra daten del començament del sigle XII y perteneixen a l'escola anglo-normanda [1]. A França mateix se sab l'existencia d'iglesies primitives en fusta.

Però lo que es comú al Nort es la persistencia de la coberta de fusta, casi fins a l'introducció de la volta gòtica.

No ha passat aixís entre nosaltres. La fusta ha estat empleada en la nos-

(1) André Michel : *Histoire de l'Art*; I, 529.—*L'architecture romane*, per Camille Enlart.

tra construcció en la coberta de les basíliques preromàniques, en les terres de domini bizantí durant el període wisigoth (Santa María de Palma, la de Valencia, com deixen entreveure les làpides, etc., etc.). En les iglesies dels sigles x y xi alguna que altra vegada se fa esment de l'obra de fusta. Ho fan suposar els incendis freqüents dels temples y les actes de consagració ho diuen clarament. En una acta de consagració de Cuixà, de 953, referintse al Príncep Seniofret, se diu : *edificavit eam mirifice ex calce et lapidibus et lignis dedolatis mirifice* (1).

En l'acta de consagració de Sant Benet de Bages, de l'any 972, s'hi descriu com els fills dels fundadors Salla y Riquildis, anomenats Isern y Guifre : *diligenti cura arquitecta ipsius templi ad fastigium usque perduxerunt cum triforia ipsius atrii pertinentia* (2); diu Mossen Gudiol (3) que venen a significar les paraules *architecta* uns sostres, y *fastigium* un frontó triangular; Sant Benet de Bages hauría aixís estat coberta ab obra de fusta. *Arquitecta*, segons Ducange, significa obra o edifici; *fastigium*, equival també a *summitas*, y *triforia* significa pòrtich, deventse traduir la frase indicada del següent modo: «diligentment feren l'obra del temple fins dalt lo crener y lo referent als pòrtichs de l'atri o del claustre.»

El bisbe de Girona Pere Rodgari va vendre l'iglesia de Sant Daniel al comte de Barcelona, Ramon Borrell, en l'any 1017, per el preu de cent unces d'or puríssim per reedificar ab son producte l'iglesia catedral, pròxima a la ruina..... *necessitate coacti causa ædificationis prædicte Ecclesie, quæ satis cognitum cunctis est esse destructa, et servientes Deo in eadem domo, pluvialis tempore ibi non possunt psallare, nec non in alio tempore* OB RUINAM TECTI VETUSTISSIMI (4) *eiusdem domus præscriptæ ibi non possunt sacra misteria peragere... pretium uncias auri cocti quas vos emptores in ipsa opera jam dictae nostrae Matris Ecclesia B. Mariae Sedis Gerundae dedistis, atque misistis, videlicet in dictis parietibus faciendis,* ET IN IPSA COOPERTIONE *Ecclesia jam dicta.....* (5) A la catedral de Girona hi plou per la ruina d'una coberta vella y els clergues en els díes de pluja no poden cantar sense mullarse, ni tampoch en els altres díes, per la ruina de la coberta molt vella, vetustíssima. Els diners de la venda s'empleen en les parets y en la coberta, *in ipsa coopertione*. Això es difícil d'explicar sense partir del supost de la coberta de fusta.

¿Còm eren aqueixes cobertes?

Cal apartar tota idea d'encabellada exòtica en el país. A la Catalunya

(1) *Marca Hispanica* : Apèndix XI.

(2) *Marca Hispanica* : Apèndix CXII; col. 897.

(3) *Notions d'arqueologia sagrada*; Vich, 1902.

(4) El mot *tectum* s'usa en sentit de sostre y de teulada. *Tac. techo; Vitr. tejado, cubierta.* (*Diccionario* de RAIMUNDO DE MIGUEL; Madrid, 1878.) El mateix sentit dóna Ducange.

(5) MONTSALVATJE : *Noticias históricas*; t. XIV, p. 309 y següents.

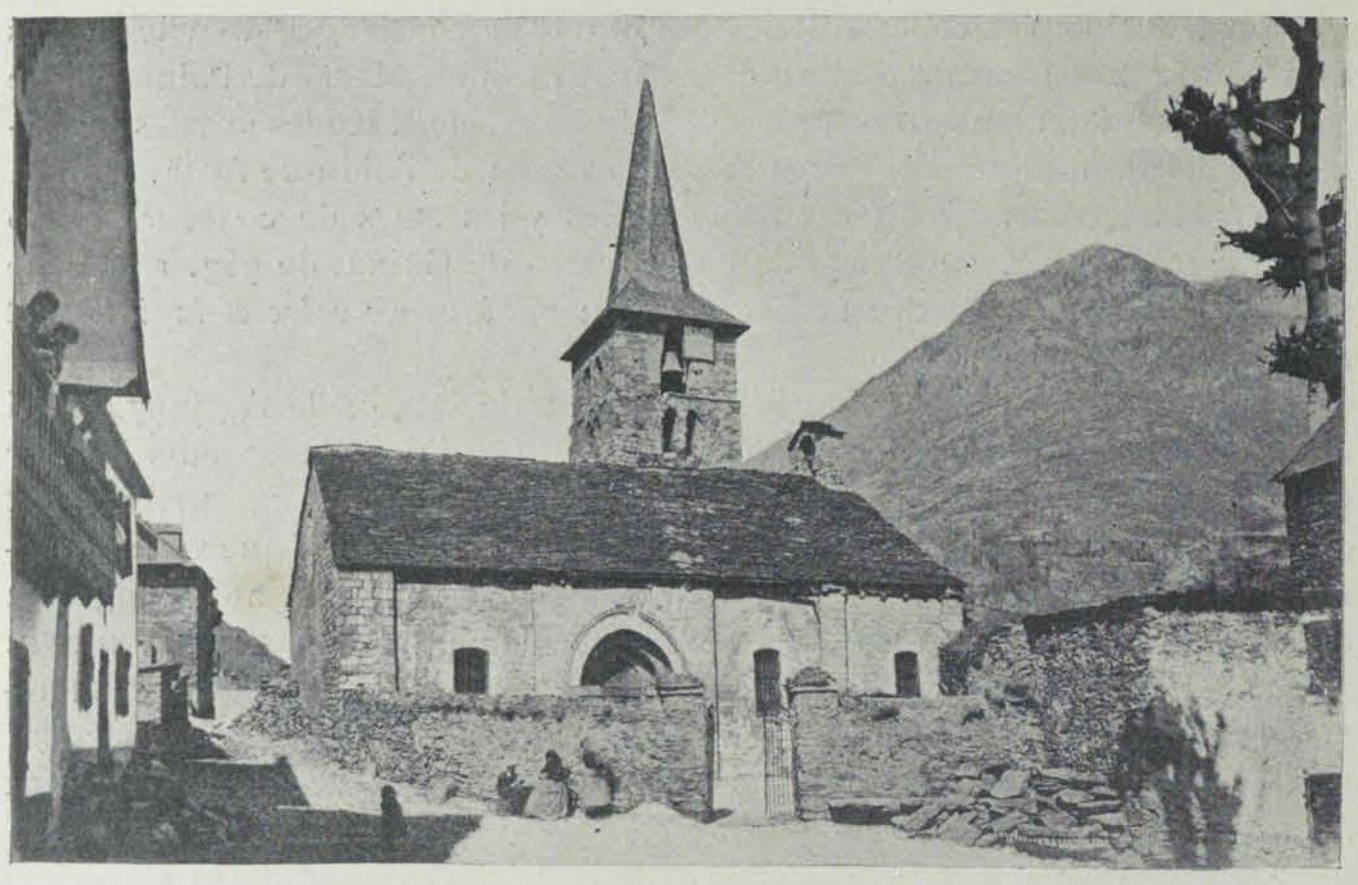

Fig. 15. - Iglesia de Bossost.

romànica, la forma més complicada de fustería ha estat la jàcena y la viga; se pot dir que tots els elements els cita 'l document transcrit per En Balari d'una escriptura de l'any 1038 : *et omnia instrumenta mansionis, id sunt biges et chabirons et lapides* (1). En ella 's troben citats ab els noms actuals les vigues y els cabirons de fusta, casi 'ls únichs elements de la nostra fustería.

Les cobertes de les iglesies eren formades de vigues apoyades en archs transversals o en caballs o formes de disposició senzillíssima com els de Tahull, que 's construeixen senzillament en obra per medi de vigues y peus drets.

De la primera disposició no 'n queda exemple ni descripció antigua; cal entrevèurerla en les formes derivades posteriors conservades en els recons enderrerits de la terra, com a Sant Climent de Tahull, l'únich exemplar sencer degenerat que resta de aquelles cobertes de fustes admirablement trevallades de que parlen les actes de consagració.

La segona disposició d'archs y vigues, l'explica d'un modo claríssim la carta del monjo García, de Cuixà, a l'abat Oliva, escrita en 1040, fecond document pera l'historia de l'arquitectura romànica. Diu lo monjo García que després d'aixecar els murs, Garí construí uns archs..... *tandem in excelencia arcus elegantissime dimissit*, y després d'aixecar encare més els murs

(1) A. C. B. : *Antiquit*; Lib. I, n. 144, f. 66 v.—Balari : *Orígenes históricos de Cataluña*; p. 586.

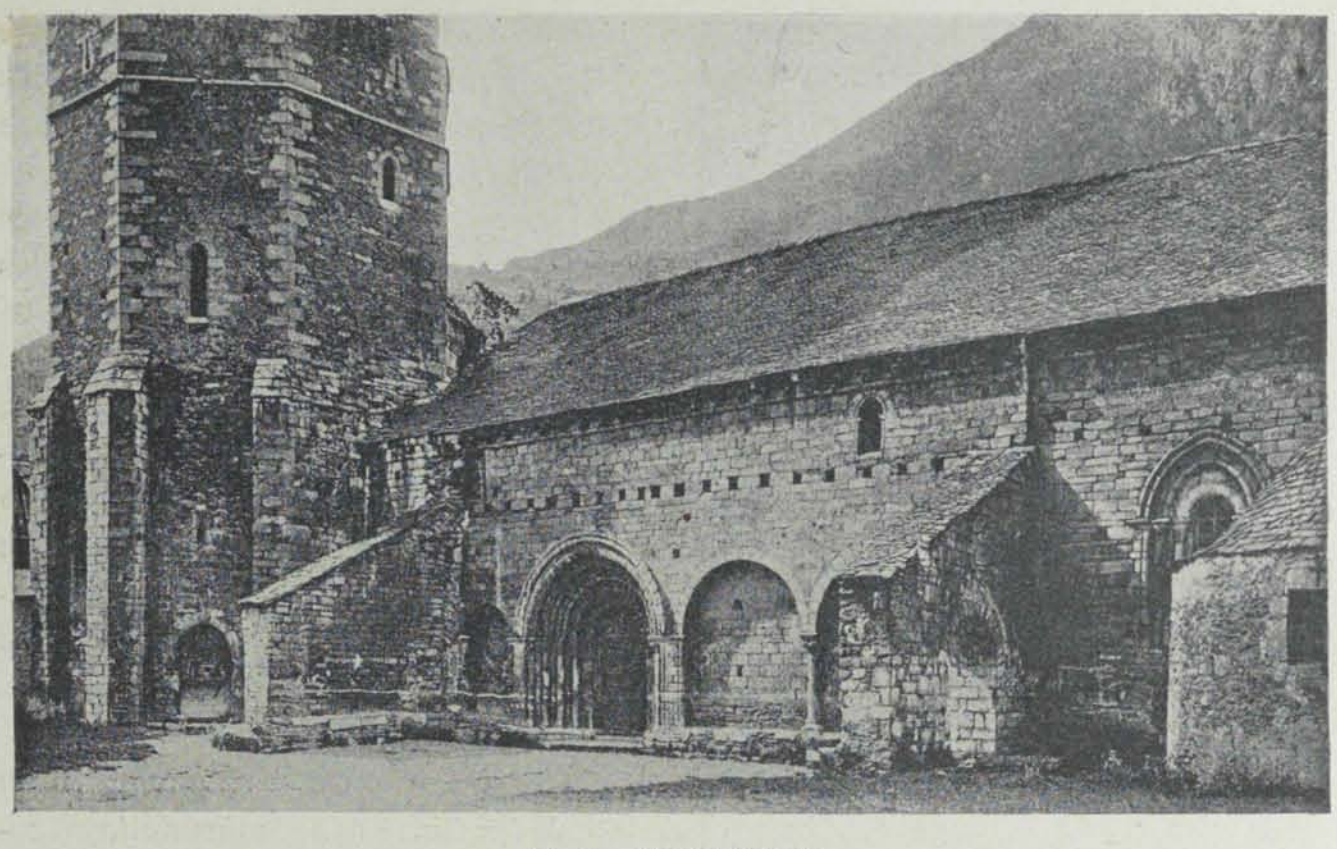

Fig. 16. - Iglesia de Salardú.

y de fer els frontons hi colocà vigues [1] : *parietes succinto opere in magnificentia fabricæ cum admiratione mirabili in sublime erexit fastigia vero culminis proceritate simul trabium* [2] *et ornamentorum claritudine illa venustissime operuit* [3]. La paraula *fastigium* es sinònima aquí de frontó. La disposició de Sant Miquel de Cuixà se troba realisada en l'iglesia d'Engordany, que n'es un exemple modestíssim que 's troba entre les Escaldes y Andorra la Vella. Un altre exemple es l'iglesia de Mig Aran, originaria del tipo comú al país y transformada en baixa època en una sola nau.

Mes aqueixos exemples són en capelles reduides de data relativament moderna, y pera trobar la solució en tota sa esplendor s'ha de recorre als dormitoris dels monastirs cistercienses posteriors, com Poblet y Santes Creus, o a les iglesies del Carme y dels Dominichs o dels Hospitalaris, a les capelles reyals, o a les llotges y sales dels edificis civils, aon se troba la fustería romànica de Cuixà, descrita pel monjo García.

VI

La construcció en volta.

Però venen els incendis y aqueix sistema de construcció en fusta 's va

(1) Aqueixa interpretació ha sigut donada primer per En Brutails en *L'Art religiós en el Rosselló*; p. 62.

(2) Sant Isidor diu : «Trabes vocatae, quod in transverso pontae introsque parietes contineant...» (*Ethimolog.*; lib. XIX, cap. XIX.)

(3) *Marca Hispanica* : Apèndix CCXXII, col. 1074.

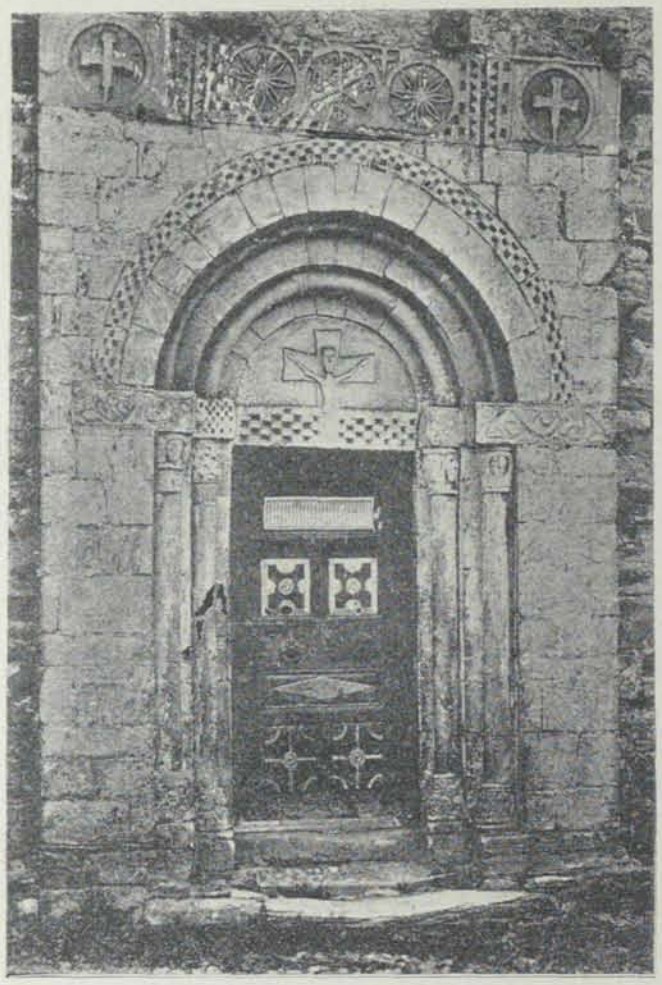

Fig. 17. - Porta de l'Iglesia de Escunyau.

arreconant en les valls apartades. Cap avall apareix en els temples un element vell, romà d'origen : la volta. Y la construcció de fusta va perdent camp, arreconantse en les pobres ermites d'una nau, o en les iglesies de les valls pirenenques aon l'hem retrovada.

Les paraules de Quicherat, ha dit un arqueòlech jove, que es autoritat en arqueología mig-eval, resten veritat [1] : «*La volta considerada en sa forma, en son punt, en sa economía, en la disposició dels pilars que la sostenen, es sempre lo caràcter essencial de l'arquitectura romànica; fora de les linies generals del plan y de les lliures fantasies de la decoració, tot l'hi es subordinat*». L'arqueología monumental guanya llògica y unitat quan seguint en això el *processus* dels mestres de l'obra, refereix les disposicions del suport, la de les arcades y ses relacions, l'alçat de les iglesies y els trifons, an aquesta causa final que es l'equilibri de la volta.

Cal discutir aquí la qüestió de la volta en el nostre país, aont indubtablement s'hi trova desde data més antiga que a la França del Nort. Això probarà clarament com l'escola romànica de l'Aran y de Bohí es una forma revellida de l'arquitectura catalana sobreviventa en el sigle XII, després de doscents anys d'emplearse la volta en les iglesies.

Enlard diu : «*Cap al any 1100 les iglesies ab volta eren extremadament rares*»; indicant també que : «*l'art pren una empenta prodigiosa y realisa en alguns anys la transformació més complerta*» [2].

M. Marignan [3] sosté que la volta romànica y la volta gòtica s'han propagat casi simultaniament, y fora d'algunes excepcions extremadament rares el canó seguit no sería pas anterior al creuer dels archs ogivals. Art romànich y art gòtich corresponíen a dugues escoles geogràficament distintes, mes contemporanies, no a dos estils successius.

(1) BRUTAILS : Bibliothèque de l'École des chartes; 1903, p. 133.
(2) ENLARD : *Manuel d'archéologie française*; p. 201.
(3) *Histoire de la sculpture en Languedoc*; p. 18.

No es pas cert això a Catalunya. La construcció en volta era una novetat en les iglesies en 957, al reconstruir el monastir de Sant Esteve de Banyoles cremat pels infidels. Diu l'acta de consagració : *quam prælibatus abbas mirifice construxit a pavimento usque ad tegimen ex calce a lapidibus dedolatis, quia olim combustum fuerat a nefandissimis paganis, et non dimiserunt in prædictum cœnobium neque tugurium in umbraculo* (1).

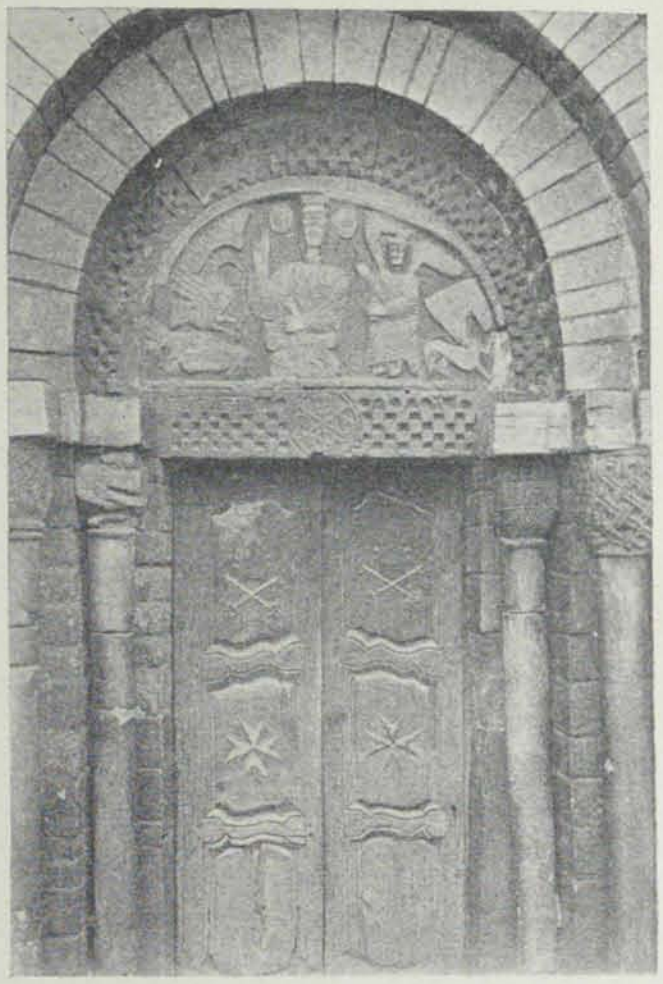

Fig. 18. - Portal N. de l'iglesia de Bossost.

L'interpretació d'aquest text no deixa lloch a dubtes : l'iglesia anterior fou incendiada y la nova 's fa de pedra y calç desde 'l paviment a la coberta, en una paraula, se construeix ab volta, posant la teula sobre d'ella, sense intermedis de fusta, com es usual en el nostre país. La volta 's troba citada documentalment en l'acta de consagració de Ripoll del any 977, sobre la que ha senyalat l'atenció primer que ningú Mossen Gudiol (2). No es pas encare una obra comú y vulgar, a la volta no se la califica d'admirable, pro de l'obra 's diu que s'ha fet ab *gran suor* y perseverancia..... *post modum domnus Guidisclus normali functione monachorum pater, pulcra sublimatam fabrica fornicibusque subactis, priore multo majorem magno sudore perseverando consummavit, consumat dedicationem illico fieri festinavit* (3).

En 1040 es la volta encare una cosa a notar. La carta del monjo García al abat Oliva, referintse a la capella circular de Cuixà, dedicada al Naixement de Crist y que era coberta per una volta anular ab un pilar central, la califica, al parlarne, de *pulcro et arcuato opere*.

Tot això sembla extraordinari als arqueòlechs francesos y ho fora al Nort de França sobretot. No ho es al Nort de la península ibèrica : les iglesies de Sant Miquel de Linio y Santa María de Naranco, fundades a mitjans del sigle IX, són cobertes ab volta, desde aquella data; aixís ho afirmen docu-

(1) *Marca Hispanica* : Baluzio; col. 396.
(2) *Nocions d'arqueologia sagrada catalana*; Vich, 1902; ps. 214 y 215.
(3) *Marca Hispanica* : Apèndix CXXIII.

ments dels sigles x y xi, que darrerament han servit a M. Bertaux [1] pera combatre la tesi de M. Marignan, y que parlen del *arte fornicea*, de l'obra feta sols de calç y pedra..... *pluribus centris forniceis concamerata, sola calce et lapidibus constructa*. Lo palau del Rey Ramir era fet sense fusta, *palatium sine ligno miro opere inferius superiusque cumulatum*.

Aquestes iglesies en volta, construides en tota la terra catalana en el sigle xi, apareixen en les valls pirenenques entrat ja 'l sigle xii en les iglesies araneses en que la coberta de fusta 's crema, o en que 'ls mestres de l'obra, atrets per la nova corrent, se repensen al mig ferla y la construcció en pilars circulars es tot plegat represa senyalantse sobre 'ls capitells, sense enllàs, com un element no previst, lo rasament dels archs torals y fent aguantar als pilars dèbils apropòsit pera sostenir una encabellada de fusta el pes feixuch de la coberta, feta sols de calç y pedra a la romana. Aixís l'influencia de la nostra escola romànica sobre la forma local de Bohí engendra les formes estranyes de les iglesies araneses.

VII

Conclusió.

Són les iglesies de les valls de Bohí y de l'Aran els exemplars d'una escola enderrerida en la seva època; es son art no una obra antigua sinó una obra enderrerida en son temps. Quan tota la terra catalana aixeca iglesies de pedra, desde baix a dalt; al cap de casi cent cincuanta anys de la construcció de Sant Esteve de Banyoles, del paviment a la coberta feta sols de calç y pedra pera evitar els incendis; quan tota la França ha substituit les encabellades de fusta perilloses per combinacions diverses de voltes, s'aixequen Sant Climent y Santa María de Tahull ab rudimentaria y arcàica coberta de fusta. Consagrades les iglesies de Tahull, els constructors de voltes hi arriven y traspassen els ports cap a l'altre costat ont troven començades les iglesies de la Vall d'Aran, y 'ls mestres de les obres adopten sense pensarshi 'l nou sistema de les voltes de canó reforçades d'archs torals característichs del sigle xii.

Aquest enderreriment constructiu va acompanyat d'un enderreriment artístich; d'unes solucions arquitectòniques mal girbades, d'una escultura rudimentaria en sa execució y antiquíssima en llurs temes formats del monograma de Crist de tradició constantiniana, de les estrelles que iguals se troven en les urnes cineraries y en les esteles romanes y que igual adornaven los trajos dels pobles ibèrichs.

(1) André Michel : *Histoire de l'art*; t. II, p. 216.